

dr hab. Tomasz Wiśniewski, prof. UG

Kierownik Zakładu Badań nad Sztukami Scenicznymi

Instytut Anglistyki i Amerykanistyki

Uniwersytet Gdański

**Recenzja rozprawy doktorskiej *Estrangement in Brian Friel's Drama*
autorstwa mgr Justyny Dąbrowskiej**

Rozprawa doktorska mgr Justyny Dąbrowskiej, napisana pod kierunkiem dr hab. Michała Lachmana, prof. UŁ, stanowi ważne studium analityczno-interpretacyjne twórczości dramatycznej żyjącego w latach 1929-2015 irlandzkiego dramaturga Briana Friela. Choć związły tytuł dysertacji wskazuje na zagadnienie „wyobcowania” jego najistotniejsze dla przedstawionej w niej argumentacji, ambicje pracy znacząco wychodzą poza tak określony temat. Autorka wykracza poza kwestię szeroko rozumianego „estrangement” – obejmującego w jej pracy nie tylko mechanizmy społeczne, takie jak wykluczenie, ale też zagadnienia wywiedzione z „krytycznych studiów nad niepełnosprawnością” (str. 372), studiów genderowych czy badań postkolonialnych. Nie ma wątpliwości, że przeciwstawienie emancypacyjnych dążeń jednostki petryfikacyjnym instrumentom władzy i społeczeństwa stanowi główną oś przedstawionej argumentacji, co nie oznacza, że bardziej ogólne kwestie związane z twórczością Briana Friela – a także modernistycznego dramatu irlandzkiego, omawianego w sposób szczegółowy w rozdziale pierwszym – zostają w tej pracy pominięte. Autorka prezentuje ważny, spójny i oryginalny głos nie tylko w polskiej, ale i w międzynarodowej dyskusji na temat twórczości Friela.

Praca jest obszerna, obejmuje 375 stron, z czego 353 strony stanowi argumentacja główna, ujęta w trzech rozdziałach, poprzedzonych spisem treści, krótkim wstępem oraz podsumowanych lakoniczną – przypominającą zwięzłe streszczenie – konkluzją, bibliografią („works cited”), a także streszczeniami w języku angielskim i polskim. Każdy z rozdziałów podzielony jest na podrozdziały (od trzech do sześciu), które poświęcone są zagadnieniom bardziej szczegółowym. Założenie koncepcyjne struktury całości pracy jest słuszne, choć wykonanie nie zawsze w pełni odzwierciedla początkowe intencje. Najwięcej wątpliwości budzą podrozdziały nazwane „introduction” w rozdziale drugim i trzecim, gdyż nie do końca spełniają one rolę wstępu i przedstawiają odrębną i zwartą argumentację. Jest to kwestia o tyle

istotna, że przy lekturze rozprawy nie zawsze czytelna jest rola zagadnień cząstkowych dla całości argumentacji. W rozdziałach drugim i trzecim problem ten łatwo można rozwiązać wprowadzając krótkie wstępy wyjaśniające przyjętą logikę na początku poszczególnych rozdziałów. Odrębną kwestią jest jednak rozdział pierwszy, w którym Autorka zdaje się przyjmować całkowicie odmienną założenia niż w pozostałej części pracy.

Rozdział ten zatytułowany jest „Estrangement in Modernist Irish Drama” i składa się z czterech podrozdziałów, z których każdy zajmuje się innym dramatopisarzem. Niezrozumiałe są dla mnie przesłanki proponowanej sekwencji autorów – John Millington Synge, Sean O’Casey, William Butler Yeats, Brian Friel – gdyż nie podlega ona zasadom chronologii (co wydaje się w tym przypadku rozwiązaniem oczywistym), a motywacja takiej decyzji nie zostaje w żaden sposób wyjaśniona. Niejasne są tutaj przesłanki doboru utworów poszczególnych dramatopisarzy. Założeniem rozdziału pierwszego jest ukazanie szerszego kontekstu dla zasadniczej części rozprawy (Autorka ujmuje to sposób następujący: „The analyses of the work and themes present in the plays of J.M. Synge, Sean O’Casey and W.B. Yeats, served the purpose of suggesting how deeply Brian Friel’s writing harmonises with his predecessors, at the same time, stressing his very distinct and innovative features.” (str. 67)), jednak próby wpisania twórczości Friela w diachroniczne procesy zachodzące w historii dramatu irlandzkiego nie można uznać za udaną. Ponieważ temat uzdrowienia ślepeca odgrywa tak istotną rolę w kluczowym dla Doktorantki dramacie Friela *Molly Sweeney*, bardziej zasadne w przypadku podrozdziału poświęconego twórczości J.M. Synge’a byłoby skupienie się w większej mierze na dramacie *The Well of the Saints*, niż na *The Playboy of the Western World*. Z kolei w przypadku twórczości W. B. Yeatsa, interesujące mogłyby okazać się związki jego sztuk dla tancerzy (*At The Hawks’ Well*, *The Only Jealousy of Emer*, *The Dreaming of The Bones* oraz *Calvary*) z poruszonym przecież przez Autorkę zagadnieniem motywu tańca w twórczości Friela. Z kolei społeczny i polityczny wymiar twórczości O’Caseya warto byłoby powiązać z podrozdziałem pracy, w którym Autorka zajmuje się tymi właśnie zagadnieniami w dramatach autora *Translations* (chodzi mi o podrozdział 3.4 „National Storytelling as Emancipation”). Pozostawienie tych relacji w sferze domysłu sprawia, że rozdział pierwszy sprawia wrażenie nie do końca przemyślanego dodatku, redukując jego rolę do swoistego zarysowania tła historycznego, a przecież wspomniane przed chwilą kwestie wyraźnie sygnalizowane są przez Autorkę jako istotne. Nie do końca jest dla mnie również jasne historyczne umotywowanie proponowanych przez mgr Dąbrowską odniesień, choćby gdy w kontekście twórczości Synge’a przywołuje idylliczny mit wiejskiego życia przypisywany przez Autorkę Edwardowi de Valera (str. 29). Brak wyraźnie wyłożonych założeń

argumentacji sprawia, że duże partie rozdziału pierwszego przyjmują charakter nazbyt opisowy, jakby jego zadaniem było streszczenie wybranych dramatów Yeatsa, Synge'a, czy O'Caseya, a tak przecież nie jest. Pomimo podniesionych przeze mnie zastrzeżeń, chciałbym podkreślić, że już w rozdziale pierwszym argumentacja własna sprawnie posiłkuje się dobrze dobranymi materiałami krytycznymi, potwierdzającymi wszechstronne zaznajomienie z zastanym stanem badań, a podrozdział 1.4 – zatytułowany po prostu „Brian Friel” – przygotowuje czytelnika do dalszej dyskusji.

Silną stroną rozprawy jest niewątpliwie przedstawione w rozdziałach drugim i trzecim sprawozdanie z działań analityczno-interpretacyjnych, dotyczących bezpośrednio twórczości Briana Friela. To właśnie tutaj mamy możliwość wszechstronnego wglądu w główny przedmiot zainteresowań badawczych Doktorantki, o czym zaświadcza sprawnie przywoływanie rozmaitych – starannie dobranych – tekstów, umiejętne wskazywanie powiązań pomiędzy nimi, a także rzetelnie poprowadzona i przemyślana argumentacja, która osadzona jest w akademickim dyskursie dotyczącym twórczości Friela, a także – bardziej ogólnie – poświęconym dramatowi i teatrowi irlandzkiemu.

Rozdział drugi zatytułowany jest „Estrangement through Disability” i przywołuje kwestie wywiedzione ze studiów nad niepełnosprawnością, lecz Autorka znajduje ich zastosowanie zarówno w kwestiach bezpośrednio związanych z dosłownym rozumieniem tych zagadnień, jak i ich metaforycznym zastosowaniem, co może niekiedy budzić pewne zastrzeżenia, zwłaszcza w tych partiach rozdziału, gdy rozróżnienie pomiędzy porządkiem literalnym a parabolicznym nie jest wyraźnie zaznaczone w argumentacji. Jak czytamy: „By disability I understand all forms of social disability, emotional disability or even linguistic disability, which are responsible for situations in which the individual is estranged from the society and has a more complex way of experiencing the world” (str. 79). Tak szerokie rozumienie terminu niepełnosprawność sprawia, że niekiedy zatarte są różnice pomiędzy odmiennymi sposobami funkcjonowania tej kategorii.

Autorka w przekonujący sposób wyznacza dramat *Molly Sweeney* (1994) jako kluczowy dla jej argumentacji. Warto przy okazji podkreślić ciekawe i nieoczywiste założenie kompozycyjne dysertacji, które polega na wielokrotnym przywoływaniu tego utworu – a także *The Loves of Cass McGuire* (1966), *Translations* (1980) i innych – w kolejnych partiach tekstu. Autorce udaje się przy tym uniknąć oczywistego w tej sytuacji niebezpieczeństwa wielokrotnego powtarzania wcześniejszych myśli, przeciwnie, w kolejnych odsłonach argumentacji mgr Dąbrowska omawia odmienne aspekty wspomnianych dramatów. Ten nieoczywisty zabieg stylistyczny potwierdza moje przekonanie, że argumentacja

organizowana jest w sposób przemyślany, nawet jeśli logika wywodu pozostaje niekiedy w sferze domysłu i nie jest eksplicytnie przedstawiona w danej partii wywodu. Powtórzę, dysertacja wiele zyskałaby na bardziej otwartych wskazówkach metatekstowych ujawniających przed czytelnikiem merytoryczne zasady organizacji przedstawionego wywodu.

W rozdziale drugim omawiane są ważne dla Autorki założenia metodologiczne, w tym: terminologia zaproponowana w 1983 roku przez Mike'a Olivera i rozwinięta przez Toma Shakespeare'a, czy książka *Crip Theory* Roberta McRuera. Choć ich powiązania są niekoniecznie oczywiste, mgr Dąbrowska swobodnie udowadnia możliwość wykorzystania ustalonych na ich podstawie rozwiązań metodologicznych do analizy dramatów Friela. Istotne jest, że Autorka wyróżnia na tym etapie możliwości wykorzystania władzy przez silne jednostki oraz struktury społeczne – takie jak chociażby rodzina – w wywieraniu nacisku nad poszczególnymi jednostkami. Istotną rolę odgrywa narzucanie przez społeczeństwo procesów takich jak „normalizacja” wobec postaci silnie nacechowanych indywidualizmem (zob. chociażby str. 96).

Co istotne, w argumentacji wiodącą rolę odgrywają przykłady zachowań zaczerpnięte z utworów Friela, z różnych okresów jego twórczości. Istotne stają się sposoby w jakie przeciwstawione bezładnemu społeczeństwu postaci angażują się w różne formy poszukiwania wolności i emancypacji, w sposób szczególnie chociażby poprzez kreowanie własnych światów wewnętrznych. Pewne zastrzeżenia budzi precyzja w doborze punktów odniesienia, takich jak choćby „prawdziwe doświadczenie szamańskie” (str. 108) czy „artystyczny trans” (str. 111), gdyż pomimo przywoływania odpowiednich źródeł tej metafory (koncepcja Rachel Karafistan, str. 170-2), można mieć pewne wątpliwości, czy rzeczywiście Autorka bierze pod uwagę „prawdziwe doświadczenie” (z wszelkimi jego konsekwencjami), czy też polega na nieco idealistycznym konstrukcie interpretacyjnym.

Przedstawiona w rozdziale drugim argumentacja prowadzi do pytań o egzystencjalną sytuację postaci w twórczości Briana Friela. Jak słusznie zauważa Autorka, kluczowy jest tu narzucany przez społeczeństwo jednostce mechanizm normalizacji. Rodzi się pytanie, czy nie dotyczy on wszystkich postaci, również tych narzucających innym normy. Ujmując rzecz inaczej, zasadne wydaje się w tym miejscu pytanie czy w dramacie *Molly Sweeney* również słabości Franka i Mr Rice'a nie wynikają po części z faktu ich paradoksalnego niedopasowania. Chciałbym podkreślić wartość prowokowania tego rodzaju wątpliwości poprzez stwierdzenia takie jak: „In order to convince himself that he is a successful scholar, Frank engages in many projects which he is not able to finish, as he usually lacks the relevant knowledge, required determination or devotion” (str. 27).

Rozdział drugi prowadzi do trafnego podsumowania oraz zarysowania opartego na przeciwstawieniu jednostka-społeczeństwo dualistycznego modelu, który odgrywa kluczową rolę w proponowanej przez mgr Dąbrowską interpretacji twórczości Briana Friela. Dużą rangę w dyskusji odgrywa również zagadnienie władzy oraz narzędzi umożliwiających podporządkowanie jednostki, przy czym opresja paradoksalnie prowadzi w tym świecie niekiedy do wyzwolenia, możliwego dzięki „wewnętrznym mechanizmom emancypacji” (str. 165) – temu aspektowi poświęcony jest zresztą w całości rozdział trzeci. Autorce udało się uchwycić kluczowe w twórczości Friela przeciwstawienie dwóch wizji świata i nadać jej czytelną aksjologię. Być może trafnym rozwiązaniem kompozycyjnym byłoby zebranie wszystkich wniosków cząstkowych w podsumowaniu.

Rozdział trzeci zatytułowany jest „The Emancipation of the Estranged Characters”. Ma on na celu udowodnienie, że pod wpływem mechanizmów normatywnych postaci Friela dążą do emancypacji bądź uciekają się do eskapizmu i czynią to za pomocą „trzech strategii”, czyli „fantasy”, „performance” oraz „language” (str. 182). O ile przedstawiona koncepcja wydaje się całkowicie uzasadniona i adekwatna do dramatów Friela oraz proponowanej przez Doktorantkę ich interpretacji, to wątpliwości wzbudza bardzo zwięzły sposób określenia poszczególnych strategii, szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę przyjęte w literaturoznawstwie znaczenie terminu „fantasy”, czy teatrolologiczne/performatywne konotacje terminu „performance”. Trudno też zgodzić się ze stwierdzeniem, że samo słowo „language” wystarcza na określenie opisywanej w rozdziale strategii. W przyjętej kategoryzacji zastanawia również nierównoważne ujęcie trzech wyróżnionych czynników, co uwidacznia się w stwierdzeniu: „Performance and language are ways of exercising that fantasy, methods of presentation of the memories and stories. Performance and language are thus techniques of physical and verbal expression of the sensation triggered by fantastic stories told out loud or in the privacy of the individual’s mind.” (str. 183). Powstająca w ten sposób już w otwarciu rozdziału nieścisłość będzie miała wpływ na tok argumentacji prezentowanej w całym rozdziale i wydaje mi się zasadne ponowne przemyślenie przywołanych przed chwilą zagadnień.

Chciałbym w tym miejscu poruszyć jeszcze jedną kwestię metodologiczną. W dysertacji Autorka nie określa własnego stanowiska wobec kwestii literackiego i teatralnego postrzegania dramatu – posiłkując się polską terminologią, chodzi mi o rozróżnienie dramatologii i teatrolologii. O ile we wcześniejszej argumentacji zagadnienie to nie miało bezpośredniego wpływu na tok wyводу, to w przypadku dyskusji na temat „performance” oraz pozajęzykowej komunikacji w dramacie istotne stają się odmienne aksjomaty przyjęte w

„theatre/performance studies” oraz w literaturoznawstwie. W utworze dramatycznym – a to jest przedmiotem badań mgr Dąbrowskiej – tekst determinuje wszelkie projektowane „wydarzenia sceniczne”, choć w przedstawieniu scenicznym tak już przecież nie jest. Tym niemniej, trudno zgodzić się ze stwierdzeniem mgr Dąbrowskiej, że – tak jak w teatrze/performance – w dramatach Friela można mówić o „rzeczywistym”, a nie „semiotycznym” ciele scenicznym (199). Jak czytamy: „In Friel’s plays, similarly to Flanagan’s manifesto, the performance of the estranged characters is a dismissal of the theatricality and falsity. Instead, this is a strategy of the estranged characters to self-create themselves, find freedom, seek emancipation and real experience of their new, self-generated world” (str. 201). Mowa tu, jak rozumiem, o werbalnym/tekstowym/autorskim odrzuceniu „fałszu”. W innym miejscu Autorka stwierdza: „Through performance, Friel’s characters are able to explore their inner selves and find their true identity. The performance in Friel’s plays is understood as a contemporary form of performance as countercultural, avant-garde and happening-like activity. It is a path towards discovering and describing one’s own true self and identity in opposition to the official norms” (str. 202). Jak rozumiem, dzieje się tak w oczach innych postaci zaangażowanych w świat fikcyjny, ale już niekoniecznie w perspektywie czytelnika, widza, czy zaangażowanych w inscenizację artystów teatru.

Zdaję sobie oczywiście sprawę, że przedstawione przeze mnie przed chwilą stwierdzenia stanowić mogą – i powinny – przedmiot dalszej dyskusji, a nawet sporu, lecz jestem przekonany, że sprecyzowanie przyjętej przez Autorkę perspektywy metodologicznej (ogólnie rzecz ujmując: dramatologia, literaturoznawstwo) uściśliłoby precyzję argumentacji i z tego względu jest niezbędne. Umożliwi to, jak sądzę, w jeszcze bardziej dokładny sposób na wykorzystanie teoretycznych propozycji Judith Butler, a także metodologicznych założeń Eriki Fischer-Lichte (str. 196-9) czy Marvinna Carlsona (str. 204) w argumentacji własnej (szczególnie w podrozdziale 3.3., gdzie mowa jest o emancypacji jako „physical performance”, a w sposób szczególny o tańcu).

Rozdział trzeci w dużej mierze podejmuje temat melancholii rozumianej jako uwalniająca siła oraz powiązane z nią mechanizmy kreowania własnej wizji przeszłości, a także opowiadanie („story-telling”). Szczególną rolę odgrywa tu wyobraźnia i potencjał jaki zapewnia w tworzeniu bogatego świata wewnętrznego, stanowiącego odpowiedź na normatywne standardy codziennego życia, które narzucane przez społeczeństwo. Zagadnienie to ilustrowane jest znanymi z wcześniejszych rozdziałów dramatami, takimi jak *Molly Sweeney*, *Philadelphia*, *Here I Come!*, *The Loves of Cass McGuire*, *Faith Healer*, czy przywoływanymi w tej końcowej części pracy, jak na przykład: *Wonderful Tennessee*,

Aristocrats, czy *The Freedom of the City*. Na tej podstawie ponownie wyraźnie zarysowany zostaje dualistyczny model świata, w którym „wyobcowane” jednostki, przeciwstawione zostają negatywnie postrzeganemu społeczeństwu, w którym wiodącą rolę odgrywają „kontrola” i władza, poglądy burżuazyjne i pseudo-intelektualizm (str. 244), a także normatywne reguły katolickie (str. 260).

Ze zwartego toku argumentacji nieco wybija podrozdział 3.4 („National Storytelling as Emancipation”), stanowiący poniekąd odrębny epizod. Tak jak wspomniałem, warto powiązać go z przywoływaną wcześniej twórczością Seana O’Caseya, aby ukazać również sposoby podejmowania przez tych dwóch twórców w sposób krytyczny tematyki narodowej, czy patriotycznej. Kolejne podrozdziały omawiają kwestie narracji osobistych (w tym bardzo ciekawe zagadnienie ((nie)wiarygodności mówiącego) oraz inkantacji, wykraczających niekiedy poza sferę komunikacji werbalnej.

Argumentację kończy zwięzła „Konkluzja”, przybierająca formę zwięzłego streszczenia, co pozostawia pewien niedosyt. Mając na uwadze pojawiające się dysertacji nawiązania do innych twórców – chociażby Mariny Carr – można by się spodziewać wpisania w tym miejscu Autorskiej interpretacji twórczości Briana Friela w szerszy kontekst dramatu irlandzkiego. Pisząc te słowa mam jednak świadomość, że dysertacja mgr Dąbrowskiej już w obecnej formie jest bardzo obszerna i choćby z tego względu dopominanie się o jej rozbudowanie należy – być może – poskromić.

W zakończeniu należy podkreślić, że praca napisana jest w odpowiednim rejestrze językowym, a używana przez Autorkę angielszczyzna jest jak najbardziej poprawna, choć przytrafiają się potknięcia językowe i redakcyjne. Nie do końca zrozumiałe pod względem formalnym jest zastosowanie nielicznych przepisów dolnych – pierwszy pojawia się na stronie 53, co jest zabiegiem dość zaskakującym (dobrym rozwiązaniem byłby zbiorcze przypisy końcowe). Bibliografia obszerna i sporządzona w sposób profesjonalny, ujmuje najważniejsze pozycje w zakresie podjętego tematu.

Podsumowując, lektura rozprawy doktorskiej Pani mgr Justyny Dąbrowskiej pozwala stwierdzić, że stanowi ona oryginalną propozycję badawczą i potwierdza opanowanie odpowiedniego warsztatu literaturoznawczego, umiejętność sprawnego posługiwania się zagadnieniami metodologiczno-teoretycznymi oraz umiejętność wypracowania własnego stanowiska badawczego. Biorąc pod uwagę zaproponowaną przez Doktorantkę argumentację oraz udowodnione w ten sposób przygotowanie warsztatu analityczno-interpretacyjnego stwierdzam, że przedłożona do recenzji rozprawa pod tytułem *Estrangement in Brian Friel’s Drama* odpowiada wymogom stawianym dysertacji doktorskiej i wnoszę do Komisji

Uniwersytetu Łódzkiego do spraw stopni naukowych w dyscyplinie literaturoznawstwo o
dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Tomasz Witniewski

Sopot, 28 czerwca 2022